

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴՈՐՊԱՏՈՒՄ

ՊԻՆՆ ԶԱԿՈՐՅԱՆ

XIX դարի առաջին տասնամյակները հայ ժողովրդի հանրային, քաղաքական և հոգևոր կյանքի պատմության ամենաօրհասական պահերից են։ Պարսկական ու թուրքական բռնակալների հարյուրամյակներ շարունակվող տիրապետության բերած անվերջանալի շարիքները, Մայր Հայրենիքի քառատումը թշնամական տերությունների միջև և ինքնուրույն պետականության կորուստը, ժողովրդի պարբերական ու բռնի գաղթեցումները, մայրենի լեզվի ու կրոնի նկատմամբ կիրառվող բռնություններն ու թուրքացման քաղաքականությունը երկիրն ու ժողովրդին հասցրել էին անասելի քայքայման ու հոգևոր թշվառության։ Նստացել էր բնակչությունը, քանդվել էին երբեմնի ծաղկուն բնակավայրերը, փակվել կրթական հաստատությունները, լռել հոգևոր կենտրոնները... Վիթխարի անդունդ էր գոյացել հայոց հին քաղաքակրթության և արդիականության միջև։ Ազգն այլևս չէր հասկանում դասական հայերենը, որով ավելի քան հազար շուրս հարյուր տարի գրվում էին հայոց հոգևոր մշակույթի հուշարձանները։ Համաժողովրդական հայերենին փոխարինելու էին եկել թուրք-թաթարական բառերով այլանդակված տեղական բարբառները, որոնք հասկանալի էին միայն շատ նեղ շրջանների համար և այլևս անկարող էին համախմբել ազգի տեփերը, նախապատրաստել նրան հոգևոր սխրանքների, մղել հանուն վեհ իդեալների պայքարի։ Արյունն ու թշնամու սուրբը, ահն ու սարսափն իշխում էին ամենուր՝ խանձարուրի մեջ խեղդելով ընդվզման ամենաաննշան փորձն իսկ։

Հասել էր մի պահ, երբ, կարծես, ամեն ինչի վերջն էր, և հայության վերացումը՝ անտարակուսելի իրողություն։

Ազգերի ու ժողովուրդների հոգեվարքի պահերին երբեմն անհավատալի բաներ են տեղի ունենում։ Նվ դրա աննախադեպ օրինակը տվեց մահվան դասապարտված հայությունը. սկսվեց մի խռովական ու անզիջում պայքար մահվան դեմ, գրչով ու սրով, մի վերջին, օրհասական պայքար, որ թեպետև հազարավոր ծաղիկ կյանքեր տարավ, բայց և նվաճվեց մի բուռ հայության գոյատևման իրավունքը։

Բուսիայից եկող մոտալուտ ազատագրության հույսը վանեց վհատության մշուշը, իսկ հայրենանվեր հայորդիների տիտանական ջանքերը սկիզբ դրին ազգի հոգևոր վերածնությանն ու զարթոնքին, որի տվյալ շրջափուլը անխղճ լիորեն կապված է նաչատուր Աբովյանի նվիրական անվան հետ։

Շատ փոքրուց կրթվելով ու դաստիարակվելով վանական միջավայրում և սահմանված լինելով հոգևոր կոչման՝ Աբովյանը կարծում էր, թե նախախնամության կամքով է իրեն բաժին ընկել այդ մեծ առաքելությունը, և հանուն դրա էր տքնում ու խորհում, աղոթում ու աղերսում։ Բայց ավելի լավ է լսենք իր իսկ խոստովանությունը.

«Ապրել և մեռնել հայրենիքի համար,— ահա տակավին վաղ պատանեկան տարիներից իմ ընտրած նպատակը։ Դեռ ճնշված լինելով ինչպես՝ բռնակալության, նույնպես և տգիտության բռնների ներքո, դեռ ո՛չ մի գաղափար չունենալով եվրոպական կրթության ազդեցության մասին, ո՛չ մի նեցուկ և, մինչև իսկ, ո՛չ մի միջոց՝ հասնելու իմ նախագծած նպատակին, ես հոգուս մեջ փաշփայտում էի միայն այդ մտածությունը, միայն այդ ցանկությամբ այրվում... Մեր սուրբ հայրերի զոհասեղանի առջև իմ տված առաջին երդումը, նրանց գերեզմանների վրա թափած դառն արցունքները, նրանց թանկագին

աճյուններին նվիրած ի խորոց սրտի հառաչանքները եղել են այն բանի համար, որ նրանք լինեն իմ թաքուն պահապան հրեշտակները և բաց անեն իմ առջև հօգուտ իրենց որք թողած մանուկների՝ զոհվելու ճանապարհը»¹։

«Ուղեորություն դեպի Անիի ավերակները» խորագրով ճամփորդական փորձողածությունների մեջ էլ՝ վերստին բաց անելով սիրտը և վերհիշելով անցած ու գնացած օրերի իր հույսերն ու երազանքները՝ հետևյալ հույժ կարևոր լրացումն է անում. «Պետրոս Ամենացու գործունեության մասին չիմանալով տակավին ոչ մի խոսք, ես այն ժամանակները հույս ունեի դժբախտ իմ հայրենիքն աղատագրել բարբարոսների լծից, եթե ինձ բախտ վիճակվեր ընկնելու Եվրոպայի միապետների ոտքերը և աղերսել նրանց օգնությունը...»²։

Գիտելիքների այն պաշարը, աշխարհըմբռնումն ու փորձը, որ Արուսյանը ձեռք էր բերել հայերենի ուսումնական հաստատություններում՝ էջմիածնի վանական խցոնում և Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում, խիստ սահմանափակ ու աղքատիկ էին և անբավարար՝ ժողովրդական ուսուցչի և ազգային դաստիարակի կոչման նախապատրաստվելու համար։ Հենց ինքը հրաշալիորեն գիտակցում էր այդ, երբ տարիներ հետո գրում էր. «Առանց նախապես յուսավորվելու, — այսպես էր խոսում իմ մեջ ներքին ձայնը, — անհնար կլինի ինձ համար պիտանի դառնալու մի որևէ քանիք»³։

Մինչև 1829 թ. ամառ՝ այս սուրբ նպատակին հասնելու համար Արուսյանի ձեռնարկած բոլոր փորձերը ձախողվում էին։ Ահա՛ այդ պատճառով, ինչպես ինքն է դրում, և չալդ նպատակով, քանի՜-քանի անգամ, թողել եմ իմ հայրական տունը, փախչելով, ինքս էլ չիմանալով, թե ուր։ Հանցափորձությունները, այս ապարդյուն որոնումների ժամանակ ինձ հանդիպած դժվարությունները, չքավորությունը և, մինչև իսկ, վտանգները, ո՛չ մի, ո՛չ մի բան չկարողացավ հանգցնել իմ մեջ այդ հոգեկան բացը...»⁴։

Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը և ռուսական հաղթական զորքերի առաջացումը մինչև արևելք Մասիսներ՝ լուրջ հույսեր են ներշնչում Արուսյանին օրավուր ահագնացող իր բաղձանքին հասնելու համար։ Դրանից շատ չանցած՝ նա հանդիպեց Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Յոհան Յակոբ Ֆրիդրիխ Պարրոտի հետ (1791—1841)։ Արարատյան հսկա լեռան երկնասլաց գագաթի հաղթահարումն ու վերելքը և Պարրոտի անշահախնդիր աջակցությունը հարթում են ամեն դժվարություն, և 1830 թ. սեպտեմբերի 3-ի երեկոյան ժամանելով Դորպատ՝ Արուսյանն ավելի քան հինգ տարի սովորում, կատարելագործվում, տրեղում է այստեղ, վերածնվում հոգեպես, իր աշխարհատեսությամբ ու հայացքներով հավասարվելով ժամանակի ամենաառաջադեմ մտածողներին։ Այս մասին շատ է խոսվել, և այդ չէ, որ պիտի կրկնենք, այլ քալ առ քալ հետևենք այն ծրագրի կատարմանը, որ պրոֆ. Պարրոտը կազմել էր հատկապես իր հայ աշակերտի կրթության ու դաստիարակության համար։

Բայց նախքան այդ մի փոքրիկ շեղում.

Արուսյանի ուսանողական գործը, որ առաջնորդում պահվում էր Տարտուում, էստոնական ՍՍՀ պետական պատմական դիվանում, իսկ 1964 թ. սեպտեմբերին Սովետական էստոնիայի կառավարության կողմից նվիրաբերվելով Հայաստանին՝ ներկայումս հանձնված է Երևանի Ծ. Զարեհի անվան գրադպրություն և արվեստի թանգարանին ու միացվել Արուսյանի թողուններին, ցավոք, մեծ թերիներ ունի։ Այդ գործում ամփոփված վավերագրերի ճնշող մեծամասնությունը վերաբերում է դրամական հարցերի։ Դրանց օգնությամբ կա-

¹ Խ. Արուսյան, Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև ելժ), հ. X (լրացուցիչ), Երևան, 1961, էջ 254, 257—258։ Այս տողերի բնագիրը ռուսերեն է, որը թեպետև ունի հայկաբանության տարրեր ու շատ է քնարական, բայց հեղինակի ոճի ու ոգու հայելին է, անկեղծ, անմեջական ու վարակող։ Հայերեն ներկա թարգմանությունը վերանայված է։

² Խ. Արուսյան, ելժ, հ. VII, Երևան, 1956, էջ 133 [177]։

³ Նույն տեղում, հ. X, էջ 254 [258]։

⁴ Նույն տեղում։

բնիկ է անսխալ ստուգել, թե ո՞ր թվականի, ո՞ր ամսի, ո՞ր օրն են Աբովյանին բաց թողել համապատասխան եռամսյակի թոշակը, բայց անհնար է պարզել, թե նա ո՞ւմ մոտ, ե՞րբ և ի՞նչ առարկաներ է սովորել, ինչի՞ց ըննություններ հանձնել և ի՞նչ գնահատականներ ստացել։ Գործում բացակայում են նմանաբնույթ դրույթունները, անգամ բնագրերն ու սևագրերը այն մի քանի փաստաթղթերի և Աբովյանի դիմումների, որոնց պատճենները, բարեբախտաբար, մընացել են նրա անձնական թղթերի մեջ (Երևանի թանգարանում)։

Անտեսման արժանի չէ և այն իրողությունը, որ Աբովյանի ուսանողական դրածի վրա դրոշմված է՝ «Հատ. I», որ ենթադրել է տալիս, թե ժամանակին եղել է նաև մի երկրորդ գործ, որի մեջ հավաքված են եղել զուտ կրթական բնույթի նյութեր ու հրահանգներ։ Այդ վավերագրերն այժմ անվերադարձ կորած պիտի համարել, և Աբովյանի ուսումնառության ընթացքի ու ծրագրերի մասին տեղեկություններ որոնելիս՝ հիմնականում պիտի հենվել գրողի օրագրերի, նամականիների և օժանդակ այլ նյութերի վրա։ Վերջին կարգի պատահիկների և հատվածական նյութերի ընձեռած տվյալների հիման վրա էլ գրված է ներկա հոդվածը։

Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր և դպրոցական հանձնաժողովի՝ անդամ Ֆ. Պարրոտի մարդասիրությունը, հանրության և ազգերի հոգեւոր կյանքի վարդապետ օրենքների մասին պատկերացումները, հասարակական կյանքի վերափոխման վերաբերյալ նրա փայփայած իդեալները և, մասնավորապես, հայ ժողովրդի լուսավորության ուղղությամբ հանդես բերած հոգացումներն իրենց վառ դրսևորումն ու առարկայական կերպարանքն են ստացել Խաչատուր Աբովյանի ուսման վերաբերյալ կազմած ծրագրերում։ Աբովյանն այդ առումով յուրօրինակ փորձաքար էր։ Եթե նրա կրթության համար կազմված ծրագրերն անկալիվող արդյունքները տար, Պարրոտը խորհուրդ էր տալիս Ռուսաստանի հանրային կրթության մինիստրության ղեկավարներին և Անդրեյկովկասի գլխավոր կառավարիչ Պասկևիչին՝ կրկնելու նույն փորձն ավելի լայն ծրագրով. «Սա չեմ համարձակվում բարձր իշխանությանն առաջարկելու ընդարձակ ու մեծ ծախքեր պահանջող մի ծրագիր, իմ մեջ միտք հղացավ սկզբում առաջարկել լուկ մի հասարակ փորձ», — ասված է նրա համապատասխան ղեկուցադրում, որը գրված էր 1830 թ. մարտի 5-ին⁵։

Իսկ ո՞րն է այդ փորձի էությունը. «Երբ ես Հայկական մարզում էի, — վիբհիշում է Պարրոտն այդ նույն նոթերում, — հաճախ էի առիթ ունենում համոզվելու, որ լավագույնս օժտված և հույժ գործունյա հայ ժողովուրդը, պատշաճ ղեկավարության բացակայության պատճառով, գտնվում է մտավոր զարգացման անշափ ցածր աստիճանի վրա։ Մինչև անգամ քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, որ դավանում է հայ ժողովուրդը, ունի ծայրահեղորեն անբավարար տեղեկություններ և նմանապես նվաղ հասու է այդ կրոնի վեհ սկզբունքներին, չնայած որ հայ հոգևորականությունը վայելում է շատ մեծ հարգանք...»

Ողջ Երևանի մարզն ու Նախիջևանը՝ հայերի այդ բնիկ հայրենիքը, չունեն ուսումնական և ո՛չ մի հաստատություն։ Բացառություն չի կազմում նաև էջմիածինը՝ կաթողիկոսների գահանիստը։

Հայերը... — գրում է այնուհետև Պարրոտը, — հպարտանում են իրենց կրոնական դավանանքով, որը նրանց պատկերացումներով՝ ամենից ավելի ինքնատիպն է և պատմականորեն հիմնավորված...

Հայի կրոնական այս գիտակցությունն էլ... հենց այն կետն է, որից միայն սկսելով՝ կարելի է առաջ տանել այդ ազգի մտավոր զարգացումը։ Չի կարելի, սակայն, պահանջել, որ դա իրագործեի հայ հոգևորականությունը, որն ինքը, բացառությամբ մի քանի հատ ու կենտ արժանավոր այրերի, հազիվ թե գտնվելիս իրնի մտավոր զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա, քան ժողովուրդը։ Ամենից անհրաժեշտն ու նպատակահարմար միջոցը ներկա դեպքում

⁵ Աբովյանի ուսանողական գործ, Թ. 4րդ։

հենց այդ ազգի միջից ժողովրդի համար ուսուցիչներ պատրաստելն է, ընդ որում՝ հնարավորության դեպքում, ընտրությունը պետք է ընկնի այն անձանց վրա, որոնք միաժամանակ պատրաստվում են հոգևոր կոչման»⁶:

Այս նկատումների մեջ հատուկ ուշադրության էին առնվում հայերի կրոնական ըմբռնումները, որ բխում էր Պարրոտի այն անխախտ համոզումից ու հավատից, թե «որևէ ազգի գոյության հիմնաքարերը» «լուսավորությունն ու կրթությունն են՝ միացած իսկական քրիստոնեական մտածողության հետ»⁷:

Հոգևոր կոչման համար սահմանված 20-ամյա Արքեպիսկոպոսի հարմար թեկնածու էր: Նա ո՛չ միայն այրվում էր իր հայրենակիցների լուսավորությանը նվիրվելու ցանկությամբ, այլև մի որոշ առումով էլ՝ նախապատրաստված էր: Նա գիտեր հայոց հին ու նոր լեզուները, իր ազգի ու կրոնի պատմությունը, ինչպես նաև ինքնակրթությամբ, իսկ ավելի առաջ՝ Թիֆլիսի դպրոցում սովորել էր ռուսաց ճոխ ու հարուստ լեզուն ու, մասամբ էլ, լատիներեն: Բայց որպեսզի նա կարողանար հայրենակիցների կարիքները լի ու լի բավարարող ուսուցիչ դառնալ, հարկ էր, որ նաև ուսաներ՝ պատմություն, աշխարհագրություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, գերմաներեն և կատարելագործվեր ռուսերենի մեջ: Այս վերջին գիտություններն ու լեզուներն էլ, ըստ Պարրոտի, Արքեպիսկոպոսի պետք է յուրացնեի երկու տարվա ընթացքում ու հետևյալ հերթականությամբ. «Նա պետք է առաջին տարին ռուսերեն գրքերով սովորի ռուսաց լեզուն, երկրորդ տարին արդեն՝ իր գորավոր հիշողության և ջանադրության շնորհիվ ի վիճակի կլինեի, հենց թեկուզ գործնականում, այն չափով յուրացնել գերմաներենը, որպեսզի ուսումնասիրեի նաև գերմաներեն աշխատություններ, առնել մասնավոր դասեր ու նաև,՝ եթե նրան թույլատրվեր, հաճախելու հրապարակային այս կամ այն դասախոսությունը»⁸:

Ուրեմն՝ ապագա հայ ժողովրդական ուսուցչին, որը պետք է վերափոխեր մի ողջ ազգի հոգևոր ու տնտեսական կյանքը, հարկավոր էր հիմնավորապես իմանալ՝ իր մայրենի լեզուն, ազգի և եկեղեցու պատմությունը, գերմաներեն, ռուսերեն ու լատիներեն, պատմություն, աշխարհագրություն, թվաբանություն և երկրաչափություն:

Ֆ. Պարրոտի ծրագիրը քննության հանձնվեց Ռուսաստանի ժողովրդական լուսավորության մինիստր, իշխան Կ. Լիվենին, իսկ այնուհետև, որոշ խմբագրությամբ, ուղարկվեց Մինիստրների կոմիտեին ու արքունիք՝ օգոստոսի 1830 թ. մարտի 23-ին:

Ծրագրի վերջին տարբերակով նկատի էր առնվում և այն պարագան, որ եթե անհրաժեշտություն կար Արքեպիսկոպոսի հիմնավորապես նախապատրաստելու ուսուցիչ կոչման, ապա նա պետք է Դորպատում մնար ո՛չ թե երկու, այլ երեք տարի, որպեսզի այդ ընթացքում ո՛չ միայն հիմնավոր տեղեկություններ ձեռք բերեր գիտությունների ու լեզուների վերաբերյալ, այլև սովորեր դրանք ավանդելու ձևերը: Անշուշտ, սա կարևոր հանգամանք էր ու անհրաժեշտ լրացում, որ աչքաթող էր արել Պարրոտը կամ, միտումնավոր, լռել:

Առաջին դասերն Արքեպիսկոպոսի հետ պարապում են 1830 թ. սեպտեմբերի 10-ին: Առժամանակ նրա ուսուցիչը միայն Ֆ. Պարրոտն էր, որն հենց սկզբից, մեծագույն պատրաստակամությամբ ու անվճար՝ իր վրա էր առել այդ հոգնեցուցիչ բեռը: Նույն օրվանից էլ, հավանաբար, չլինելով հանգերձ ակադեմիական (համալսարանական) ուսանող, Արքեպիսկոպոսը փոխում է իր տարազը և հագնում է ուսանողական համազգեստ:

Այս առաջին տարեկեսին կամ, ավելի ճիշտ՝ 4 ամիսներին, Արքեպիսկոպոսը փոխում է գերմաներեն, ռուսերեն ու մաթեմատիկա (վերջինիս տակ պետք է հասկանալ՝ թվաբանություն): Անհետաքրքիր չեն այդ առթիվ Արքեպիսկոպոսի օրա-

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Խ. Արքեպիսկոպոս, ԵԺԺ, հ. X, էջ 239 [243]:

⁸ Արքեպիսկոպոսի ուսանողական գործ, թ. 5:

գրային գրառումները. «Սկիզբն դասառութեան իմոյ ի լեզու գերմանացւոց. կարելն և կարելն վասն իմ զտետրակ և խրատ, զի ես այնպէս վասն աշակերտացն իմոց պարտ եմ առնել: Բարերարն իմ ինքնին գրէ զօրինակ վասն իմ ուղղագրութեան. երկարումն այսր դասառութեան մինչև ամիսս բազումս. յամենայն առաւօտու դասառութիւն իմ զգրուցագրութիւնս»⁹:

Գոթական գրերի՝ մանրանկարներ հիշեցնող ուղորագծերը թղթի վրա դրոշմելու դժվարին արվեստը Արուսյանը տիրապետում է մոտ երկու շաբաթում, հետո սկսում է գրել ու հագել գերմաներեն առանձին բառեր, նախադասութիւններ և փոքրիկ պատմվածքներ ու հորդորներ: Պարրոտն Արուսյանի հետ առաջին օրերից սկսած պարապում է նաև ռուսերեն, բայց շուտով էլ ընդհատում, քանի որ Արուսյանի գիտելիքներն այդ առումով բավարար էին ու, թերևս, ավելի:

Հնգամսյա անխոնջ վարժություններից հետո, ի վերջո, Արուսյանն հաղթահարում է լեզվական ամենամեծ արգելքը՝ մայրենի լեզվի պես յուրացնում գերմաներենը, և անսայթաք առաջ շարժվում, իր ուղղախոսությունը բացառելով զգանությունը զարմացնելով փորձված մանկավարժներին անգամ:

Բայց այդ հինգ ամիսներին աչքաթող չեն արվում նաև մյուս գիտությունները: Պարրոտի հավանությամբ՝ Արուսյանի հետ թվաբանություն է պարապում մասնավոր ուսուցիչ Յոհան Բլումենբերգը (1802—1848), որն իր դասերն սկսում է սեպտեմբերի վերջերից և, ինչպես երևում է, իբրև ձեռնարկ, օգտագործում Կլաուդերգի «Demonstrative Rechenkunst» դասագիրքը¹⁰: Տնտեսագիտություն ուսանող, ապա՝ Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Յոհան Թեոդոր Գրասսը (1806—1872) սովորեցնում է աշխարհագրություն: Այս վերջինն էլ իր դասատվությունն սկսում է նոյեմբերից: Սկզբներում Գրասսը տըվյալ օրվա գասի ամբողջ նյութը թարգմանում էր ռուսերեն ու այդ ձևով հաղորդում, որ Արուսյանը դյուրութեամբ ըմբռներ: Բայց այդպիսի հոգնությունը սառն իր ուսուցչին միայն կարճ ժամանակ պատճառեց: Հետաքրքիր մի մանրուք ևս. Արուսյանի գրավոր աշխատանքներն ստուգելիս՝ Գրասսը դիտարկելով չէր ուղղում բոլոր սխալները, որպեսզի աշակերտը չհուսահատվեր¹¹: Արուսյանի երկրորդ ուսուցիչը երբեմնի ուսանող, արևելագետ Գուիդո Վիլհելմ Վալտերն էր (1804—1831), որի օգնությամբ նա սովորում է պատմություն ու գերմաներեն, այդ պատճառով նրա բնակարանն այցելելով 1830 թ. դեկտեմբերից: Իբրև փոխհատուցում, Արուսյանը Վալտերին սովորեցնում է հայոց լեզու («հարկավ՝ գրաբար») և օգնում գերմաներեն թարգմանել վաղ միջնադարյան Հայաստանի հանճարեղ մատենագիր Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունը: Վերջապես՝ Արուսյանի ուսուցիչներից է եղել նաև Մարտին Ասմուլը (1784—1844), որը ժանոթ դեմք էր դորպատյան շրջաններում: Նա պահում էր մասնավոր, օրիորդաց դպրոց և ժամանակին բախտ էր ունեցել աշակերտելու Պետալոցցուն: Թե Արուսյանը նրա մոտ որոշակիորեն ինչ էր սովորում, պարզված չէ:

1831 թ. առաջին տարեկեսին (իսկ Արուսյանի սովորելիք առարկաները, համալսարանական կարգի հետևություններ՝ բաշխվում էին կիսամյակներով կամ ամսեկստորներով) Արուսյանն ուսանում էր՝ հին աշխարհի պատմություն, թվաբանություն, աշխարհագրություն և «մաթեմատիկական արհեստներ» անունով ինչ-որ առարկա, որ գուցե թե Ասմուլի ավանդածն էր՝ հաշվի ինչ-որ եղանակ, եթե հիմք ընդունենք էստոն մեծ լեզվաբան Ֆերդինանդ Յոհան Վիդեմանի անուղղակի ցուցումները (տե՛ս նրա անտիպ հիշատակարանը էՍՍՀ գիտ. ակադեմիայի Ֆ. Կրեյցվալդի անվան գրական թանգարանում, Տարտուում): Դորպատյան ուսումնառության երկրորդ տարին ևս շարունակվում էին

⁹ Խ. Արուսյան, ԵԺԺ, հ. VI, Դորպատյան օրագրեր, Երևան, 1955, էջ 11:

¹⁰ Պ. Հակոբյան, Նաշատուր Արուսյան, Կյանքը, գործը, ժամանակը (1809—1836), Երևան, 1967, էջ 406—409:

¹¹ Խ. Արուսյան, ԵԺԺ, հ. VI, էջ 13:

նախկին առարկաները՝ պատմություն, աշխարհագրություն, թվաբանություն, սկսվում նորերը՝ տիեզերագիտություն և լատիներեն: Աբովյանի թվաբանության ուսուցիչը 1831 թ. հուլիսից փոխվում է: Այժմ այդ պարտականությունն իր վրա է վերցնում նշանավոր տնտեսագետ, պրոֆ. Էբերհարդ Դավիդ Ֆրիդլենդերը (1799—1869): Տիեզերագիտությունը Ֆ. Պարրոտն ինքն էր ավանդում՝ զուգակցելով այն գիշերային դիտարկումների հետ, որոնց համար ալցելում էին համալսարանի աստղագիտարանը: Պատմության ուսուցիչը մինչև սեպտեմբեր Վալտերն էր դարձյալ, ապա, ամիս ու կես, այն ընդհատվում է, որովհետև ուսուցիչը սեպտեմբերի 13-ին անսպասելի վախճանվում է՝ աշակերտին թողնելով ծանր սգի մեջ: Նոր դասատու են գտնում հոկտեմբերի վերջերին միայն: Ո՛վ էր. չհաջողվեց պարզել: Անծանոթ են նաև աշխարհագրության և լատիներենի ուսուցիչների անունները. գուցե այդպիսիք չեն էլ եղել, և Աբովյանը այդ առարկաները սովորել է ինքնուրույնաբար:

Ամենից հետաքրքրականն Աբովյանի համար տիեզերագիտության դասերն էին, որոնց ընթացքում նա ո՛չ միայն իր աշխարհայացքի ձևավորման համար անհափ կարևոր է հիշյալ գիտությունն էր յուրացնում, այլև հմտանում գերմաներենի մեջ, Կարգն ալապես էր. Պարրոտը դասախոսում էր գերմաներեն, իսկ Աբովյանը տեղն ու տեղը լսածը համառոտում, թարգմանում հայերեն ու գրում տետրակում. այնուհետև ուսուցիչն ընդհատելով խոսքը՝ Աբովյանին ստիպում էր գրածը բերանացի թարգմանել գերմաներեն: Եթե տեսնում էր, որ աշակերտն ինչ-որ բան ճիշտ չի ըմբռնել, բացատրում էր կրկին, իսկ Աբովյանը սրբագրում էր գրածը, և ալապես՝ առաջ էին շարժվում: Կարճ ժամանակում, այս ճանապարհով, Աբովյանը ո՛չ միայն սովորում է տվյալ առարկան, այլև հմտանում հայոց լեզվով տիեզերագիտության դասագիրք, որով հետագայում, Հայաստան վերադառնալուց հետո, պարապում էր իր աշակերտների հետ: Այդ ձեռնարկը պահպանվել է: Պարզվում է, որ Պարրոտի գասախոսությունները մատչելի լինելով հանդերձ՝ հագեցված էին բարձր գիտականությամբ և հենվում էին հայտնի աստղաբաշխներ Հերշելի, Օլբերսի, Ի. Նյուտոնի, Ա. Հալլերի և այլոց հետազոտությունների վրա:

Առաջին երկու տարիների սովորած առարկաներից ամենադժվարինը թվաբանությունն էր: Բլումենբերգից ստացած դասերը, ինչպես երևում է, ցանկալի արդյունք չէին տվել, ու դրա համար էլ Ֆ. Պարրոտը խնդրել էր պրոֆ. Ֆրիդլենդերի օգնությունը: Բայց դժվարությունները միանգամից չեն հաղթահարվում: Աբովյանը կրկին գերագույն ջանքեր է թափում, մինչև որ կարողանում է, ինչպես հարկն է, յուրացնել թվաբանությունը նույնպես: Այդ առթիվ միայն մի քաղվածք նրա օրագրերից. «Դասի ժամանակ պրոֆեսորի տված թվաբանական ինչ-որ օրինակներն են դժվարացա բացատրել: Ճիշտում ու բյուրանգամ են բացատրեցի այդ բանը ձեզ, — ասաց նա, — և հիմա ամեն բան անհետացել է ձեր հիշողությունից»: Նրա այս խոսքերից են ինձ միանգամայն կորցրի: Լավ կլիներ, որ նա այդպես չասեր: Ահա՛ ինչու են ուխտում եմ իմ աշակերտներին երբեք նման բան չասել, այլ կրկնել այնքան, մինչև որ բավարար չափով ըմբռնեն»¹²:

Աբովյանի ուսումը միայն առանձին առարկաներով չի սահմանափակվում: Պարրոտը հոգ է տանում, որ, դասերին զուգընթաց, Աբովյանը ձեռք բերի նաև մանկավարժական փորձ: Հետևաբար, 1831 թ. աշնանից մինչև հաջորդ տարվա կեսերը, Աբովյանը հաճախում է նաև Դորպատի ուսուցչական սեմինարիա, ո՛չ իբրև աշակերտ, այլ միայն որոշակի դասերի ու հատուկ նպատակով, որպեսզի լրացնի պատմությունից ուսանելիք գիտելիքների թերին, սովորի թվաբանություն ավանդելու եղանակները, վարժվի երգեցողության մեջ և տեսական ու գործնական գիտելիքներ ու հմտություն ձեռք բերի մանկավարժությունից՝ առաջնորդ ունենալով սեմինարիայի տեսուչ, էստոն հայտնի մանկավարժ Դիտրիխ Հայնրիխ Յուրգենսոնին (1804—1841):

¹² Նույն տեղում, էջ 128 (թարգմանությունը մերն է):

Աբովյանի դասացուցակում առաջին մասնագիտական առարկաներն, իբրև հավելումն նախապես հաստատված ծրագրի, երևում են 1832 թ. կեսերից։ Երբ այդ տարվա սկզբներին Յ. Պարրոտն Աբովյանին ծանոթացնում էր առաջիկայում նրա անցնելիք առարկաների ցանկի հետ, ցանկալի համարեց, որ նա սովորեր նաև վիրաբուժություն։ Որովհետև վերջինս Աբովյանի սրտով չէր, նա խոտոռում է ու խնդրում՝ ավելի լուրջ գիտություններ սովորեցնել։ Պարրոտը հայրաբար խրատում է նրան ու ասում. «Դուք ջանացեք ուսանել այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ են մի ուսուցչի ու մի այնպիսի ժողովրդի համար, ինչպիսին ձեր ազդն է։ Ձեր երախտիքը անմոռաց ու հավիտենական կլինի ձեր ազգի սրտում, եթե տարածեք այն ամենն, ինչ անհրաժեշտ են նրա սկզբնական կրթության համար, և ձեր ժողովրդի համար պատրաստեք ազնիվ քաղաքացիներ։ Մի ազգի լուսավորելը ավելի նախանձեղի բան է և դարեդար անմոռանալի, քան ամեն բան իմանալը»¹³։

1832 թ., ապա և 1833-ի սկզբներին թվաբանությունը դարձյալ առաջին տեղերից մեկն էր գրավում Աբովյանի ուսումնական ծրագրերում, ապա և՛ լատիններենը, որ նա ուսումնասիրում էր ինքնաշխատությամբ։ Արդեն 1833-ի գարնանից ավելանում են նոր առարկաներ՝ երկրաչափություն և ֆիզիկա։ Երկու դեպքում էլ Աբովյանի ուսուցիչը Պարրոտն էր։ Ինչպես տիեզերագիտության դասերին, հիմա նույնպես երկրաչափության և ֆիզիկայի յուրացմանը զուգընթաց կազմվում են այդ առարկաների համար համապատասխան դասագրքեր, որոնցով հետագայում Աբովյանը պարապում էր իր աշակերտների հետ¹⁴։ Այդ դասագրքերից Աբովյանի թողոններում մնացել է միայն երկրաչափության ձեռնարկի ձեռագիրը։

1833 թ. ընթացքում Աբովյանը մի առարկա էլ սովորում էր պրոֆ. Յոհան Մարտին Քրիստիան Բարտելսի մոտ (1769—1836), որի դասատվությունից այնքան էլ զոհ չէր։ Դատելով Բարտելսի մասնագիտությունից՝ պետք է ենթադրել, որ այդ առարկան հանրահաշիվն էր, բայց կարող էր բնագիտության հիմունքներն էլ լինել։ Այդ նույն տարվա սեպտեմբերին լրանում է Աբովյանի ուսման եռամյա ժամկետը, չնայած որ և՛ Պարրոտը, և՛ Դորպատի համալսարանի վարչությունը նրան դեռևս լիակատար պատրաստ չէին համարում իր ապագա կոչմանը։ Աբովյանը մինչև հիմա չէր լսել համալսարանական և ո՛չ մի դասախոսություն, անգամ այն առարկաներից, որոնք հարկավոր էին նրա զարգացման և ապագա անկաշկանդ գործունեության համար՝ հայկական իրավունության մեջ։ Հունիսի սկզբներին ձեռնարկելով անհրաժեշտ քայլեր, վերջապես հուլիսի 11-ին Դորպատի համալսարանը Ռուսաստանի ժողովրդական լուսավորության մինիստրությունից և Մինիստրների կոմիտեից պաշտոնական թույլտվություն է ստանում մի տարով ևս երկարաձգելու Աբովյանի ուսման ժամկետը¹⁵։ Այս ևս դառնում է ոգևորության նոր ազդակ, և Աբովյանը գերլարվածությամբ օգտագործում է հաջորդ մեկ ու կես տարին։

Բացի երկրաչափությունից և ֆիզիկայից, 1833 թ. երկրորդ և 1834 թ. առաջին տարեկեսերում Աբովյանը պրոֆեսոր Գոտլոբ Բենիամին Նշեի մոտ (1762—1842) ուսանում է տրամաբանություն և հոգեբանություն, այդ նպատակով համարյա մեկ տարի հաճախելով վերջինիս դասախոսություններին և մասնակցելով գործնական պարապմունքներին։ Դասընթացի վերջում Աբովյանի համար կազմակերպվում է հատուկ քննություն, որը նա հանձնում է

¹³ Նույն տեղում, էջ 135։

¹⁴ Ի միջի այլոց՝ երկրաչափություն ուսանելու ցանկություն Աբովյանի մոտ առաջանում է դեռ 1831-ի վերջերին, բայց Պարրոտը դա վաղաժամ է համարում։ Իսկ երբ Աբովյանը հետաքրքրվում է, թե ո՞վ պիտի իր հետ պարապի հիշյալ առարկան, Պարրոտը պատասխանում է. «Ես, զայդ ես եմ մտադրեալ ձեզ զհարկաւորագոյն և զպիտանագոյն յերկրաչափութեանց ուսուցանել, այլք զայդ ո՛չ կարեն առնել» (1831 թ. նոյեմբերի 21-ի գրառումը)։—Խ. Աբովյան, Զիժ, հ. VI, էջ 49։

¹⁵ Պ. Հակոբյան, Նշվ. աշխ., էջ 482—483։

փայլուն կերպով: Պահպանվել է այդ առթիվ պրոֆեսորի տված հատուկ վկայականը¹⁶, 1833 թ. Խ. Աբովյանը սեփական ուժերով ու մեծ եռանդով շարունակում է պատմության ուսումնառությունը, զուգահեռաբար կազմելով այդ առարկայի համար ևս հայերեն դասագիրք: Պահպանվել է դրա ձեռագիրը նույնպես, երկու տարբերակով՝ աշխարհաբար և գրաբար, որոնք վերծանվել ու հրատարակվել են մեր օրերում Աբովյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության V հատորի կազմում, սակայն մեկնաբանվելով ոչ ճիշտ ու անհրաժեշտ խորությամբ¹⁷: Նույն ժամանակամիջոցում դասախոսություններ է լսում մարդարանության մասին, իսկ թե ո՞ւմ մոտ և ի՞նչ կարգով՝ պարզված չէ:

1834 թ. սկզբներից Աբովյանի դասացուցակում երևում են կրկին նոր առարկաներ՝ տնտեսագիտություն, տնային կառավարություն և երկրագործություն, որոնք ավանդում էր պրոֆ. Յոհան Ֆրիդրիխ Շմալցը (1781—1847): Ավելին, այդ տարվա գարնանից Աբովյանը փոխադրվում է Ալտկուստոֆ և տեղի գյուղատնտեսական դպրոցում, պրոֆեսորի ղեկավարությամբ, մի քանի ամիս հմտանում գործնական պարապմունքների մեջ, գյուղատնտեսության վերաբերյալ ստացած իր տեսական գիտելիքները ստուգում ամենօրյա աշխատանքների ընթացքում:

Աբովյանին նախապատրաստելով հայության համար ուսուցչի ու դաստիարակի կոչման, Պարրոտը չէր սահմանափակվում միայն տեսական առարկաներով, համալսարանական դասախոսություններով ու լսարանային փորձերով: Նա պարտադիր էր համարում, որ իր սանը, ինչպես հարկն է, լրջորեն սովորեր նաև հարկավոր արհեստներ, դրա համար դիմելով քաղաքի առաջնակարգ վարպետների օգնությանը: Աբովյանի օրագրերից ու այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ նա աստիճանաբար սովորել է՝ ապակեգործություն, կազմարարություն, ասեղնագործություն, հացթուփություն, ճակնդեղից շաքար պատրաստելու եղանակը, վիմատպություն և այլն: Այս բոլորից բացի, նա առանձնահատուկ հետաքրքրություն է հանդես բերում դեպի եվրոպական նոր լեզուները և 1833—1834 թթ. ընթացքում ռուս հայտնի բառարանագիր Վլադիմիր Դալի մոտ՝ Յուլյա Դալի օգնությամբ սովորում է ֆրանսերեն և անգլերեն, ինչպես նաև վարժվում դաշնամուրի և երաժշտական այլ գործիքների վրա՝ նվագում, նվագակցում ու երգում:

Ուսման և հոգևոր կատարելագործման սքանչելի դպրոց էին նաև դորպատյան բարեկամների ընտանեկան շրջանները, ուր ցանկալի հյուր էր Աբովյանը և ուր հաճախ էր նա իր ազատ ժամերն անցկացնում: Այդօրինակ հյուրընկալ հարկերից էին պրոֆեսորներ էբերհարդ Դավիդ Ֆրիդլենդերի (1799—1869), Կարլ Մորգենշտերնի (1770—1852), Յոհան Ֆրիդրիխ Լեբերխտ Շմալցի (1781—1847), նկարիչ Աուգուստ Մատթիաս Հագենի (1794—1878), մաթեմատիկայի ուսուցիչ Պաուլ Կոնրադ Սոկոլովսկու, Հոհանյան տաճարի պաստոր Կարլ Հայնրիխ Կոնստանդին Գեհլեի (1769—1856), տիկին Յուլյա Դալի տները, որոնց դռները մշտապես բաց էին նրա առջև: Այս դեպքում ևս ընտրությունն անձամբ Ֆ. Պարրոտն էր կատարում և ինքն էլ իր սանին՝ Աբովյանին, տանում էր հիշյալ տներն ու ծանոթացնում: Իսկ երբ պատահում էր, որ Աբովյանն արդեն անակնկալ ձևով նախապես ծանոթացած էր լինում ուրիշ որևէ մեկի հետ, Պարրոտը ժամանակ անց հարց ու փորձ անելով տեղեկանում էր, թե նա աղոյթը գո՞հ է այդ նոր ընկերությունից և կամ նորածանոթները որևէ ձևով չե՞ն շեղում նրան նախընտրած ճանապարհից:

Ահա՛ ինչու, Աբովյանը ոչ միայն շատ-շատով գտնում է լավագույն բարեկամներ ու ընկերներ, այլև անցնում ընտանեկան դաստիարակության շատ կարևոր մի դպրոց, որից զրկված էր հայրենիքում, որովհետև ինր տարեկանից կտրվելով հարազատ միջավայրից՝ փոխադրվել էր վաճառ ու վարժվել արեղայական խստիվ կենցաղի: Այս իրողությունը հաստատում է նաև Աբովյանն

¹⁶ Խ. Աբովյանի թղթներ, № 535:

¹⁷ Խ. Աբովյան, ԵՊԺ, Կ. Վ. Երևան, 1950, էջ 273—458:

ինքը հետևյալ պարզապես վկայությամբ. «Հենց առաջին օրվանից... Նա (Պարրոտը—Պ. Զ.) խստորեն պատվիրեց ինձ՝ ո՛չ ոքի հետ շփում չունենալ առանց այդ մասին իրեն հայտնելու, և հետևաբար այն եղավ, որ ես աստիճանաբար գտա ամենալավ և պատվարժան շրջաններ, պարոնայք պրոֆեսորների տներում: Շատերի մոտ իրականում ես ինձ զգում էի այնպես, ինչպես իմ հարազատ ընտանիքում. նրանց օրինակը, նրանց նիստ ու կացը, նրանց մտածելակերպն ինձ համար եղել են լավագույն դպրոց: Նրանք աշխատել են ո՛չ միայն պատճառել ինձ ամեն տեսակի լավագույն վայելքներ, այլև հետաքրքրվել են իմ կյանքի ամենալնչին պարագաներով, բնավ երբեք թույլ չտալով իրենց որևէ օտարոտի խոսք, որը նվաստացնեի իմ կրոնը, իմ ազգությունը, իմ հոգևորականությունը, իմ ազգային սովորությունները: Եթե բարեբախտ քաղաքում չէր լինում, ապա ուրիշներն էին այդ պարտականությունները հանձն առնում... Եվ որքան հաճախ զգացված՝ ես ակնաչ եմ դրել և սրտանց ուրախացել, երբ լսել եմ. թե նրանք ինչպես էին գտնում իմ ժողովրդին, նրա ծագումը, նրա պատմությունը: Որքան հաճախ իմ թանկագին բարեբախտ երեսիս ասել է, թե նա ինձ հավիտենապես կմոռանա, եթե ես իսկական հայ չմնամ...»¹⁸:

1834 թ. մայիսին համարյա ամբողջությամբ իրականացված էր այն ծրագիրը, որ կազմված էր Աբովյանի քառամյա ուսման համար: Նա ավարտել էր ու սովորել գրեթե այն բոլոր գիտություններն ու արհեստները, որոնք անհրաժեշտ էին հայ ժողովրդի հոգևոր ու տնտեսական կյանքի ապագա վերափոխողին, որպիսին Աբովյանն էր: Նամակներին մեկում թվարկված է առարկաների այդ խումբը՝ համաշխարհային պատմություն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա (թվաբանություն), երկրաչափություն, բուսաբանություն, բնաբանություն (ֆիզիկա), տրամաբանություն, հոգեբանություն, մարդաբանություն, երկրագործություն, երաժշտություն, երգ, գեոմաներեն, լատիներեն, նաև՝ ֆրանսերեն ու անգլերեն: Անհրաժեշտ էր, որ այս իրողությունը վավերացվեր համապատասխան վկայագրերով: Պարրոտի հետ նախապես խորհրդակցելուց հետո, 1834 թ. մայիսի 29-ին Աբովյանը մի դիմում է մատուցում համալսարանի դպրոցական հանձնաժողովին և խնդրում մասնավոր ուսուցման իրավունքի համար քննել իրեն պատմությունից, աշխարհագրությունից, թվաբանությունից, երկրաչափությունից, բնագիտությունից ու ռուսաց լեզվից և տալ համապատասխան վկայական, ինչպես նաև որոշել իր գիտելիքների չափը գերմաներենից ու լատիներենից¹⁹:

Ռեկտոր Յոհան Քրիստիան Մոյսերը (1786—1856) ընդառաջելով Աբովյանի ցանկությանը՝ հենց հաջորդ օրը հանձնարարում է պրոֆեսորներ Բարտելսին, Պարրոտին, Բլումին, Նոյեին և ռուսաց լեզվի դասախոս Տիխվինսկուն, քննել նրան հիշյալ գիտություններից և հանձնաժողովի կաթիլը գրավոր հաղորդել իրեն²⁰: Աբովյանն այդ քննությունները հանձնում է հենց նույն օրը և բարեհաջող, միայն թե, չգիտես ինչ նկատառումով, համալսարանի վարչությունը որոշում է պատշաճ վկայականը տալ այն ժամանակ, երբ նա կվերադառնա Հայաստան²¹:

Աբովյանի կրթության համար կազմված ուսումնական ծրագրի այն մասը, որ իրականացվելու էր Դոկտրատի համալսարանի հոգաբարձությամբ և պրոֆ. Պարրոտի ղեկավարությամբ, 1834-ի կեսերին, ասացինք, ավարտվել էր ամբողջությամբ: Բայց Աբովյանը չէր հապաղում հայրենիք վերադառնալ և դրանից հետո, շուրջ տարի ու կես, դեռ սպասում էր Դոկտրատում:

Խնչն էր պատճառը: Դեռ պակասում էր Աբովյանին ամենակարևորը՝ աշխարհաճանաչողությունը. նա դեռ չէր տեսել արտաքին աշխարհը, դեռ նրան անժանոթ էին եվրոպական ժողովուրդների՝ կյանքի, ուսման ու աշխատանքի

18 խ. Աբովյան, ԵԺ, հ. VIII, Երևան, 1958, էջ 300—301 [307—308]:

19 Նույն տեղում, հ. X, էջ 150 [150—151]:

20 խ. Աբովյանի թղթեր, № 568:

21 խ. Աբովյան, ԵԺ, հ. X, էջ 153:

կազմակերպման ձևերը Ծ. Պարրոտն իր հույսը չէր կտրում ու տենդագին ձևավորվելու հետևանքով էր, որպեսզի մասնավոր օժանդակությամբ կամ կայսերական շնորհով Աբովյանին հնարավորություն արվեր համափորձելու Արևմտյան Սմրտպայում, լինելու Գերմանիայում ու Իտալիայում և այցելելու հատկապես Վենետիկ՝ ծանոթանալու համար Մխիթարյան միաբանության գործունեությանը և նրանց կրթական փորձին։ Այս նպատակով Ծ. Պարրոտը խնդրում է ուս հայտնի բանաստեղծ Վ. Ժուկովսկու (1783—1852) աջակցությունը, դիմում նաև ուրիշների, չհասնելով սակայն որևէ արդյունքի²², Այդ և ուրիշ նպատակներով՝ 1834—35 թթ. ձմեռը Աբովյանը մեկնում է Պետերբուրգ, բայց նորից ձեռնունայն ետ է դառնում, իսկ հետո մի ամբողջ տարի մնում Դորպատում՝ պատրաստվելով վերադարձի։

Աբովյանի բնավորության խորթ էր ձևերը ծալած նստելը։ Այս ժամանակամիջոցը նա օգտագործում է նոր առարկաների ու արվեստների ուսումնասիրության համար և կատարելագործվում արդեն սկսածների մեջ։ Նա շատ ժամանակ է հատկացնում երգին ու երաժշտությանը՝ տեսական ու գործնական առումով, ուսուցիչներ ունենալով դոկտոր Յոհան Ֆրիդրիխ Բրոկին (1803—1855), էմիլ Աուգուստ Հայնրիխ Հյորշելմանին (1820—1854), ուսանող Յուզեփ Ամադեուս Կոլլրաֆին (1806—1836) և հայտնի երաժշտ Յոհան Բենիամին Գրոսին (1809—1848)։ Վերստին ուսումնասիրում ու խորանում է աստղագիտության մեջ՝ ուշագրություն դարձնելով հատկապես Կոպերնիկոսի և Բրեկեյստրոն տեսության վրա։ դասախոսություններ է լսում քիմիայի հիմունքների վերաբերյալ, ուսուցիչ ունենալով համալսարանի քիմիական փորձարանի վարիչ Կարլ Կլաուսին։

Վերջին մեկ ու կես տարվա ընթացքում, պատմաբան Կարլ Լուդվիգ Բյուլմի (1796—1869) ղեկավարությամբ, Աբովյանն սկսում է պարապել նաև հետազոտական աշխատանքով՝ պատրաստելով մի ընդարձակ ուսումնասիրություն հայ ժողովրդի պատմության և ազգագրության վերաբերյալ։ Այդ աշխատությունն արժանանում է հավանության և որոշվում՝ հրատարակել Դորպատի համալսարանի Տարեգրքում։ Տպագրությունը սակայն ձգձգվում է, Տարեգրքի հրատարակությունն 1836-ից դադարում է առմիշտ, իսկ Աբովյանի աշխատության ձեռագիրը հետագայում անհետանում։ Պահպանվել են միայն առանձին սեագիր հատվածներ, որոնք ցույց են տալիս, որ աշխատությունն՝ ամբողջությամբ վերցրած, պարունակել է փաստագրական հարուստ նյութեր և տեսական ու գիտական մեծ արժեք է ներկայացրել իբրև հայ ժողովրդի պատմության ու ազգագրության առաջին քննական հետազոտությունն արևելահայ իրականության մեջ²³։

1836 թվականի հունվարի կեսերին Աբովյանը բռնեց վերադարձի ճանապարհը՝ իր գիտելիքները, փորձն ու հմտությունը հայրենի ժողովրդի լուսավորությանը և հոգևոր ու տնտեսական կյանքի վերափոխմանը գործադրելու, հայրենակիցների շրջանում ապրելու և աշխատելու համար։ Նրա ունեցած հաջողությունների, ապագա կոչման և ցույց տված առաջադիմության վերաբերյալ Դորպատի համալսարանի վարչությունը տալիս է մի համառոտ վիճակն՝ ռուսերեն և գերմաներեն լեզուներով, որը, սակայն, բնավ էլ չի արտացոլում այն աշխատանքային լարված առօրյան, տարակուսանքներն ու տենդագին որոնումները, բնավ չի հիշում այն անվերջանալի դժվարությունները, որոնք հերոսաբար հաղթահարեց Աբովյանը՝ հանուն վեհ նպատակի և ի բարօրություն իր սիրելի ազգի։ Այնուամենայնիվ մեծ բերենք այդ վավերագիրը, որ բառացի հետևյալն է.

«Հայոց դպիր խաչատուր Աբովյանին՝ Երևանի մոտ ընկած Քանաքեռ գյու-

22 Պ. Հակոբյան, Խ. Աբովյանը և Վ. Ժուկովսկին («Литературная Армения», 1961, № 2, էջ 86—87)։

23 Խ. Աբովյան, ԵԺ, հ. X, էջ 21—58, 329—341։ Պ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 628—633։

ղից, տրվում է սույն վկայականն այն մասին, որ նա, նորին մեծություն թագավոր կայսեր բարեհաճությամբ և առատաձեռնության շնորհիվ բախտ է ունեցել տեղիս համալսարանում կրթվելու՝ որպես դաստիարակ իր համերկրակիցներին, և այս նպատակով՝ 1830 թվականի սեպտեմբերի 3-ից մինչև սույն օրն (այսինքն՝ 1836 թ. հունվարի 13-ը—Պ. 2.) աչքի է ընկել իր անդուլ եռանդով, աշխատասիրությամբ ու բարոյական նկարագրով, որով և վաստակել է իր ուսուցիչների և իշխանության հարգանքը»²⁴։

Ի՞նչ դեր խաղաց Խ. Աբովյանն այնուհետև հայ իրականության մեջ, ի՞նչ ձևով կենդանի իրականություն դարձրեց կրթության ու դաստիարակության հիմունքների վերաբերյալ Դորպատում ամբարած գիտելիքներն ու ձեռք բերած փորձը, կամ էլ՝ արդյոք քննություն բռնե՞ց հայ կյանքում պրոֆ. Ֆ. Պարրոտի առաջադրած և Դորպատի համալսարանի դպրոցական հանձնաժողովի հավանության արժանացած ծրագիրը։

Այս հարցերին հանգամանալից պատասխաններ տալը մեզ հեռուն կտաներ և գուցե թե հարկ էլ չկա մանրամասնելու, քանի որ Խաչատուր Աբովյանն իբրև գրող ու մտածող, իբրև հայ նոր գրականության, գրական լեզվի ու մանկավարժության հիմնադիր, իբրև հայության քաղաքական կողմնորոշման և հոգևոր մշակույթի պատմության մեջ նոր ուղի հարթող՝ հանրաճանաչ դեմք է ո՛չ միայն հայ իրականության մեջ, այլև սովետական բազմազգ ժողովուրդների և ժամանակակից քաղաքակիրթ ազգերի շրջանում, ու բավականաչափ էլ լավ ուսումնասիրված։ Ասենք միայն, որ դորպատյան համալսարանի և պրոֆ. Պարրոտի հոգևոր սանի ճանապարհը վերադարձից հետո փշերով ծածկվեց չափ հետադեմ ուժերը և արեղայական դասը ամեն կերպ աշխատեցին խանգարել նրան, հենց սկզբից թույլ չտալով նրան վանական միջավայրում ազգի հոգևոր կյանքի վերակառուցման հարցերով զբաղվելու՝ ժողովրդական դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստելու։ Մերժվեց նաև Աբովյանի ծրագիրը՝ լուսավորված հոգևորական-միաբաններ պատրաստելու վերաբերյալ։ Աբովյանը հարկադրված եղավ ժամանակավորապես թողնել վանքը և կրթական ծրագրերը գեթ մասամբ իրականացնելու համար մտնել պետական ծառայության (ստանձնել Թիֆլիսի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնը) և հանապազօրյա հացը վաստակելուն զուգընթաց հիմնել իր մասնավոր դպրոցը, որն ընդհատումներով գործեց շուրջ հինգ տարի (1838—1843 թ. հունվարի 1)։ Այստեղ էլ նա առաջնորդվում էր հենց այն ծրագրերով ու դասագրքերով, որ հայ մանուկների համար պատրաստել էին նրա դորպատյան ուսուցիչները և, կամ էլ վերջիններս ղեկավարությամբ՝ անձամբ ինքը։ Օր-օրի՝ փորձով համոզվում էր նա, թե որքան օգտակար կլինեին հայոց համար Ֆ. Պարրոտի ու մյուսների նախագծումները, եթե ինքը պատշաճ աջակցություն ստանար։ 1839 թ. Աբովյանը հրաժարվեց հոգևոր կոչումից, որից հետո բախտն առնիշտ կապեց նրան աշխարհիկ դպրոցի հետ։

Իր մասնավոր դպրոցում Աբովյանը ազատ էր դաստիարակության եղանակների ու ուսումնական ծրագրերի ընտրության մեջ. դորպատյան բարեկամների կրթական հրահանգներն այստեղ գործադրվում էին հնարավոր ամբողջությամբ։ Աբովյանն ինքն էլ տարիներ անց խոստովանել է. «Վերադարձեալ անտի յաշխարհ մեր... սկսայ ըստ հոգւոյ երանելոյ (իմա՛ Ֆ. Պարրոտի—Պ. 2.) հաւաքել առ իս զմանկունս ազգի ի Տփղիս, առ ի կրթել և պատրաստել զնոսա ապագայ ուսուցիչ ժողովրդեան...»²⁵։ Զպիտի անտեսել և մեկ այլ ուշագրավ իրողություն. Աբովյանն իր մասնավոր աշակերտներին անվանում էր Ֆ. Պարրոտի հոգու ընձյուղներ²⁶։

Աբովյանի ընդունակ աշակերտներից մի քանիսը՝ Գաբրիել Խատիսյանը, Դևորք Աթիմյանը, Գևորգ Գեղամյանը, Մարկիան Ռոտինյանը և ուրիշներ, հե-

²⁴ Խ. Աբովյանի ուսանողական գործ, Թ. 48 (էՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 402, ց. 4, գ. 615, Թ. 8թ)։

²⁵ Խ. Աբովյան, ԵԼԺ, հ. I, էջ 239։

²⁶ Նույն տեղում, հ. I, էջ 239։

տագալում շարունակելով իրենց կրթությունը Դորպատի համալսարանում կամ այլ հաստատությունների մեջ, յուրատեսակ կամուրջ դարձան Արևմտյանի գաղափարները և գրական-մանկավարժական փորձն ու ավանդները հայ վաթսուականներին փոխանցելու գործում, իսկ նրանք էլ, որոնց բախտ վիճակվեց նվիրվելու մանկավարժական առօրյա գործունեության (իբրև ուսուցիչներ, տեսուչներ, հոգաբարձուներ ու մասնավոր դպրոցի ղեկավարներ), իրենց դասագրքերով ու դատողություններով՝ մեծապես զարկ տվին հայոց դպրոցական կյանքին ու մտավոր զարգացմանը:

УЧЕБА ХАЧАТУРА АБОВЯНА В ДЕРПТЕ

ПИОН АКОПЯН

Резюме

С сентября 1830 г. по январь 1836 г. будущий прославленный армянский писатель Абовян учился в Дерптском университете, где по особой программе, одобренной Министерством народного просвещения России, а впоследствии рассмотренной и утвержденной государем-императором, был подготовлен к учительской должности. Учеба Абовяна прошла под непосредственным руководством известного естествоиспытателя и физика, профессора Ф. Паррота, у которого он обучался также немецкому языку, космографии, геометрии и физике. Наставниками Абовяна были профессора Э. Фридлендер (арифметика), М. Бартелс (математические науки), Г. Еше (логика и психология), И. Шмальц (практическая экономия и земледелие), преподаватели Д. Юргенсон (педагогика), Г. Вальтер (всемирная история) и др. Кроме того, Абовян изучал географию, ботанику, химию, антропологию, музыку, французский, латинский языки, обучался разным ремеслам.

По возвращении на родину он открыл частную школу, где и использовал знания и навыки, приобретенные в Дерптском университете.